

Әбдіқұлова Р.М.
Портрет телімдері

Мақалада авторлы ауыз әдебиетінің үлгілері саналатын шешендік сөздер мен ақын-жыраулар поэзиясындағы портрет телімдері зерттеудің негізгі нысаны сипатында қарастырылады. Әдеби-лингвистикалық талдау барысында фольклордағы жорамал портрет үлгілерінен динамизм нышандары, экспрессивті-эмоционалды мағына сипаттары айқындалғанмен, олардың ауыз әдебиетіне тән сипаттама портрет екені тұжырымдалады. Осы ерекшеліктер ежелгі эпикалық жанрларға тән екендігін байыптауда автор С. Қасқабасов, Б. Майтанов, Ш. Ыбыраев, Л. Юркина сынды ғалымдардың көзқарастарына сүйенеді. Қазақтың шешендік сөздеріндегі гротескілік бейненің халық ауыз әдебиетіндегі портрет үрдісінің интерпретациясы екені нақты мысалдармен дәйектеледі. Шешендік диалог құрылымындағы ирониялық суреттемелерге тән драматизм байыпталады. Шешендік толғау, шешендік нақыл сөздердің семиотикалық құрылымдары айқындалады. Жыраулар поэзиясындағы семиотикалық мәндегі автопортрет, жалпылау мәндегі мүсіндемелерден жұмбақ құрылымының өзгеше интерпретациясы, жанрдың тарихилығы, кеңістік, түс, жарық, субъект ұғымдары да сөз болады. Жалпы мақалада фольклор мен авторлы ауыз әдебиетіндегі портрет телімдерінің қазіргі қазақ прозасындағы динамикалық портрет үлгісінің алғашқы бастау көзі болғандығы, эпикалық жанрдың даму, жаңғыру үдерісі танылады.

Түйін сөздер: баяндау жүйесі, эпикалық жанр, жорамал портрет, портрет телімдері, динамикалық портрет, автопортрет, мүсіндеу өнері, авторлы ауыз әдебиеті, ақын-жырау.

Abdikulova R.M.
Elements of a portrait

The article deals with the elements of artistic portrait in the poetry of akyns, zhyrau and in folk oratory, which is considered as a model of author's (individual) oral literature. Expressive-emotional significance and symbols of dynamic portrait images in folklore are clarified in the context of the literary and linguistic analysis. Such authors as S. Kaskabasov, B. Maytanov, Sh Ibraev L. Yurkina are relied on these features in their research of ancient epic genre. The process of interpretation of the portrait in the oral folk literature is enriched by grotesque, which is used frequently in the oratory. Bases are also found in ironic sketches of oratorical utterance. They can be traced in oratorical tolgau and oratorical sermons. It is possible to talk about the subject's categories, space and time, color and light, the historical features of the genre, interpretation and other general surprising and mysterious properties of the portrait element and semiotic meaning of a self-portrait in the zhyrau's poetry.

Key words: descriptive system, epic genre, imaginary portrait, portrait component, dynamic portrait, self-portrait, sculptural arts, the author's oral literature, akyn (Kazakh folk poet and singer) and zhyrau.

Абдиқұлова Р.М.
Элементы портрета

В статье рассматриваются элементы художественного портрета в поэзии акынов, жырау и в народном ораторском искусстве, считающихся образцами устной авторской (индивидуальной) литературы. В русле литературно-лингвистического анализа проясняются экспрессивно-эмоциональное значение и символика динамических портретных образцов в фольклоре. На эти особенности опираются в своих исследованиях древних эпических жанров такие авторы, как С. Каскабасов, Б. Майтанов, Ш. Ибраев, Л. Юркина. Процесс интерпретации портрета в устной народной литературе обогащается за счет гротеска, так часто встречающегося в ораторской речи. Основы его также обнаруживаются в иронических зарисовках ораторского высказывания. Их можно проследить и в ораторских толғау, и в ораторских поучениях. Можно говорить о категориях субъекта, пространства и времени, цвете и свете, исторических особенностях жанра, интерпретации и других общих удивительных и загадочных свойствах элемента портрета и о семиотическом значении автопортрета в поэзии жырау.

Ключевые слова: изобразительная система, эпический жанр, воображаемый портрет, компонент портрета, динамический портрет, автопортрет, искусство скульптуры, авторская устная литература, акыны и жырау.

ПОРТРЕТ ТЕЛІМДЕРІ

Көркем шығарманың баяндау жүйесіндегі мәнді телімдердің бірі – портрет. Портрет кейіпкердің сыртқы бет-әлпеті, киім киісі, жүріс-тұрысы, бет құбылысын суреттеу деген түсінікті берсе де, әдебиетте адамның сырт бейнесінен гөрі оның ішкі әлемінің ерекшеліктеріне үңілу маңыздырақ. Батырлық жырлар мен аңыз-ертегілерде кейіпкерлер сырт тұлғасы, іс-әрекеті мен ішкі мінез-құлқы бір-біріне тікелей қабыса суреттеледі. Орыстың ежелгі эпикалық жанрларындағы осындай ерекшелікті сөз ете келіп, зерттеуші Л.А. Юркина: «Итак, художественной литературе на протяжении долгих веков было свойственно изображение персонажей по определенным канонам и образцам. Общее в значительной мере преобладало над индивидуальным» [1, 256], – деп, XVIII ғасырдың аяғына дейін орыс әдебиетінде канондық портрет үлгілері өмір сүргенін сөз етеді. Шынында кейіпкердің өмір қозғалысында мүсінделуінің дамуы XIX ғасыр реализмінің үлесіне тиеді. Сондықтан ежелгі кезеңдердегі статикалық және нормативті суреттеу үлгілерін қазіргі әдебиеттегі толымды динамикалық мүсіндеу өнерінің бастауы ретінде тануға болады. Ал, ол бастаулардың қазақ ауыз әдебиетіндегі ерекшеліктері айрықша сөз етуді қажет етеді.

Әдебиет теоретигі Б. Майтанов «Портрет поэтикасы» атты еңбегінде халық ауыз әдебиетіндегі автор мен кейіпкердің жалпы әсерлерін жеткізетін белгілер бірінші кезекте тұратын, олардың жеке қасиеттеріне орын қалмайтын жорамал портрет жайлы, жорамал портретке қарсы «архитектуралық», «живописьтік» деген жіктеме, «пластикалық портрет», «өзгеріс үстіндегі портрет» жөніндегі түйіндері мен одан туындайтын «паспорттық белгілер портреті», «лейтмотивті портрет» жөніндегі А.И. Белецкийдің тұжырымдары мен байламдарының ақиқаттығын құптағанмен, алдыңғы екі жіктеменің қазір айтылмайтындығын сөз ете келіп, портрет жасауда сан алуан теңеулер аясы кеңігенімен, құбылту, айшықтау үлгілері жетекші қызмет атқармайтынын, бейнелеу, сәулет өнерлеріне қатысты балама, салыстыру элементтері әрқилы сапада елес тастайтындығын айтады. [2, 4]. Дегенмен, бұл айтылған тұжырымдар мен терминдердің ауыз әдебиетіне қатыстысы жорамал портрет қана, өзгесі жазба әдебиеттегі мүсіндеу өнеріне тән екені

танылады. Алайда, «көркем шығармада (жазба әдебиетте – ауд. Р.Ә.) портреттің алатын орны мен қызметі, оның жасалу тәсілдері әдеби тек пен жанрға қатысты әрқилы болатындығын» [1, 253] пайымдауға болады. Алайда, жазба әдебиет пен фольклор туындыларындағы портрет үлгілерін эволюциялық тұрғыдан шендестіруге болғанмен, теңдестіруге болмайды. Фольклорда идеалды типтік сипаттағы «отқа салса күймейтін, суға салса батпайтын» батыр, «ай десе аузы, күн десе көз бар» ақылына көркі сай ғашық жар, кемеңгер қария, тапқыр жігіт, «астыңғы ерні жер тіреп, үстіңгі ерні көк тіреген» желден жүйрік тұлпар, жағымсыз кейіптегі мыстан, батырдың жаулары сияқты кейіпкерлер әсірелене бейнеленеді. Осыған қарағанда, «фольклор өмірді де, кейіпкерді де бір тұрғыдан бейнелейді, бір жағынан ғана сипаттайды» [3, 29]. Сондықтан фольклордың өмірді субъективті және нормативті бейнелеу принципі кейіпкерді не жағымды, не жағымсыз етіп белгілі бір типтік қалыпқа салып, «универсалды» эпитеттермен, теңеулермен сипаттайды. Дегенмен, кейіпкердің сырт тұлғасының сипатталуынан ақ тындаушы оның ішкі құлқының қандай екенін жорамалдайды. «Қыз Жібек» жырында типтік сипаттағы сұлудың қандай болатындығы Жібектің идеал образы арқылы суреттеледі. Оның сырт бейнесі қыз жанының рухани тазалығымен сәйкестендіріледі. Сұлу осындай болу керек деген халық танымы мен түсінігі идеал образдың жан әлемінен қайшылық іздемейді, оның мінезіне көркі сай екені жорамал ретінде сездіріледі. Жырда бірінші қыз: «Шытырма көйлек үстінде, Нұр сәулесі бетінде Бұралып кетіп барады» [4, 2]4, – деп суреттелсе, үшіншісі: «Отыз түйе жетелеп, Сары мая үлектеп, Мұрындығы сары жез, Бұйдасын ескен жібектен.

Толған айдай толықсып, Ақ сазандай бұлықсып, Бұралып кетіп барады» [4, 24], – деп мүсінделеді. Ал, Жібекті тапқан шешесінің сұлулығы былай пішінделеді: «Асылдай болып есіліп, Нұрдай болып шешіліп, Ақ маңдайы жарқылдап, Танадай көзі жалтырап, Алтынды кебіс сартылдап, Көшті тартып барады, Жібектің тапқан шешесі» [4, 24]. Бұл мысалдарда жыршы «шытырма көйлек үстінде» немесе «алтынды кебіс сартылдап» деп қыздардың киген киім-кешектерінің материалдық негіздерін сипаттап қана қоймай, олардың жетегіндегі сары маяны да зат-дүниелік, сән мағыналарын беретін мәдени-материалдық таңбалар арқылы суреттеп, этнографиялық мінездеме береді.

Енді Жібектің сұлулығын сипаттайтын портреттік элементтер екінші кейіпкер – оған ынтызар Төлегеннің әсері, көзқарасымен бейнеленеді. Суреттелуші құбылыстың эстетикалық әсері одан әрі арта түседі. Бұдан жыршы-автордың субъективациясы кейіпкер қабылдауымен бірлесіп кеткендігін аңғаруға болады. Бұл тұста қазіргі жазба әдебиеттегі ортақ төл сөз үлгісіндегі стилистикалық тәсіл бастаулары да қылаң берді. «Қыз Жібекті Төлеген Ақылы менен танып тұр. Көз мейірі қанып тұр. Бейіштен жанған шамшырақ, Көзі ойнап жанып тұр. Белі нәзік талып тұр, Тартқан сымнан жіңішке, Үзіліп кетпей неғып тұр» [4, 24]. Жырда Жібектің жеке-лік портреті жыршы симпатиясымен былайша дараланады: «Қыз Жібектің ақтығы, Наурыздың ақша қарындай, Ақ бетінің қызылы Ақ тауықтың қанындай. Екі бетінің ажары, Жазғы түскен сағымдай [4, 24].

Көш бойындағы Жібекке дейінгі он бір қыздың сұлулығын салыстыра сипаттау амалы градацияға ұласады. Қыз Жібекті махаббаттың піріне балап асқақтата, табына бейнелеген жыр ырғағында романтикалық, патетикалық леп, сұлулар портретін бейнелеудегі күрделі теңеулер арқылы жасалған градация мен метафоризм фольклорлық дәстүрді айқындайды. Алайда, бірінші қыз бен үшінші қызды суреттеудегі «толықсып», «бұлықсып», «бұралып» деген бірыңғай қимыл-сын пысықтауыштардың «кетіп барады» деген күрделі нақ осы шақтағы етістікпен тіркесуі ашық та, жасырын да тіркесуі қозғалыс үстіндегі сырт сымбат, кескін-келбетті аңғартатын, Қыз Жібектің шешесін мүсіндеудегі градацияның қимыл-сын пысықтауыштан жасалуы да оның бет-пішін, дене бітіміне сай әсем грация – қимыл-қозғалыс сапаларының жанды құбылыстарын бедерлейтін динамизм нышандары ғана деуге болады. Сондай-ақ, «танадай көзі жалтырап» деген портреттік сегменттегі «көзге» қатысты теңеудің белгісі «жалтырап» деген бейнелеуіш сөзден жасалған көсемше тұлғалы етістік қана емес, «бейіштен жанған шамшыраққа» баланған көздің «ойнап жанып тұр» деп нақ осы шақтағы күрделі етістік арқылы сипатталуы экспрессивті-эмоционалды мағына бергенмен, сұлу жар, асыл ана образы жырдың баяндау ағымындағы экспрессивті, биік теңеулер арқылы жасалғанмен, ауыз әдебиетіне тән сипаттама портрет екенін аңғартады.

Шынында, ежелгі эпикалық жанрлардың қай-қайсысында болсын кейіпкердің сырт келбеті оның мінезі мен болашақ іс-әрекетіне сай

болып суреттеледі. Жалпы бұндай сәйкестік, типтендіру образдың тұтастығы үшін қажет болғанмен, белгілі бір үлгі-қалыпта бейнелеу заңдылығы қазақ фольклорында болғандығын академик С. Қасқабасовтың: «Жыршы болмысты, батырдың өмірін суреттегенде, оны белгілі бір схемаға, қалыпқа салады, сөйтіп кейіпкер бейнесін идеалды типтік сипатқа түсіреді, оның ешбір даралық қасиетін қалдырмайды, бейнеленіп отырған қоғамның түсінігіне, тыңдаушы түсінігіне сәйкес дәріптеп, мадақтайды» [3, 31], – деген тұжырымы айқындайды.

Ал, қазақ эпостарының сюжеттерін мотивтерге бөліп қарастырған белгілі ғалым Ш. Ыбыраев: «Батырлардың жеке басына тән белгілері іс-әрекет үстінде де, қозғалыссыз қалпында да мотив-мінездеме түрінде сипатталып, сюжет құрамайтын мотивтің осы түрі композициялық тәсілдермен қызметі жағынан тұтас жүретіндігі байқалады» [5, 263],–деп портрет-мінездеменің қызметін көрсетеді. Мотив-мінездемені мотив-ситуацияның бір тобы ретінде таныта келіп, мотив-ситуацияда теңеудің қызметі негізінен кейіпкердің портретін берумен байланысты екеніне, сюжеттің динамикалық іс-әрекетті бейнелейтін сәттерінде де теңеудің дені кейіпкердің тұлғасы мен жүріс-тұрысына қатысты екеніне назар аудартады. Белгілі ғалым Ш. Ыбыраев «Алпамыс» жырының экспозициясындағы Ұлтанқұлдың портретіндегі әсірелеу тәсілінің де теңеу арқылы жасалғанын көрсетеді [5, 270].

Қазақ шешендік сөздеріндегі гротескілік бейненің теңеу арқылы жасалғанын, оның халық ауыз әдебиетіндегі портрет үрдісінің интерпретациясы екенін бұрынғы жұмысымызда [6, 149-151] пайымдаған болатынбыз. Алайда, теңеудің әралуан вариацияларының тоғысуы, әсіресе гиперболалық теңеу арқылы жасалған гротескілік бейне шешендік сөздердің баяндау жүйесіне тән ықшамдылыққа бағындырылады, сондықтан сатиралық сарындағы жекелік портреттерде таңбалық белгілерді Ұлтанқұл портретіндегідей түгел санамалап суреттеуге мүмкіндік берілмейді.

Шешендік сөздердің баяндау телімдерінде портрет-таңбалар аз емес. Олар адресанттың адресатқа көзқарасын әзіл немесе кекесінін мегзеу арқылы сипаттауынан да көрінеді. Мәселен, ер Жәнібек Сары Шуаш шешенмен сөз сайысында оның әлпет-кейпін синекдоха түрінде әзілмен бедерлеп, қарсыласын сөзден тоспақшы болады: «– Сен кемсек ауыз, жарғақ құлақ, Жыл-

қыға суат болмас ылайсың» [7, 135] – дегендегі мегзеулер мінездік типтің әлпет ерекшелігін юмор астарында кескіндейді. Алайда Сары Шуаш тапқырлық танытады.

Ал, диалог құрылымындағы ирониялық суреттемелер халық танымындағы дәстүрлі теңеулер арқылы жасалады: «Көзің көк тұздай, Мұрның істік біздей» [8, 361]. Шешен қарсыласының ұнамсыз мінез-құлқын адам тіршілігінде танымал жағымсыз белгісі бар заттармен салыстырады. Осындай диалог құрылымдарына көбінесе драматизм тән деуге болады.

Тіпті, шешендік толғау, шешендік нақыл сөздерде жақсы мінез бен жаман мінез жайы ұждандық-этикалық, философиялық тұрғыдан ашық тұжырымдалады: «– Жақсы кісі ақылымен тәуір болады, Мінезі қорғасындай ауыр болады, Құлағы естімейтін сауыр болады, Кедейдің жалғыз керіндей Құйрығы шолақ, арқасы жауыр болады» [7, 76]. Бұндай семиотикалық құрылымдарда тұтастай алғанда адамгершілік идеясы объективтендіріледі.

Мүсіндеу өнерінің халықтың ұждандық-этикалық дискурстармен байланысы да жоқ емес. Ондай портреттер семиотикалық, символикалық рәуіште сипатталады. Мәселен, Жиенбет жырау семиотикалық мәндегі автопортрет жасайды: «Менің ерлігімді сұрасаң, Жолбарыс пенен аюдай, Өрлігімді сұрасаң, Жылқыдағы асау тайындай, Зорлығымды сұрасаң, Бекіре менен жайындай, Періктігімді сұрасаң, Қарағай менен қайындай» [9, 81].

Жыраулар поэзиясында жалпылау мәндегі портрет үлгісі де кездеседі. Ол – зар замандағы қазақтың сырт кейіптемесі, демек, жалпылық мәндегі пішіндеме қатарына жатқызуға болады. Қазақ дегенде нақты бір қазақ адамының кескін-келбеті жоқ, жырау зар замандағы қазақ халқын тұрмыстық, эпистемологиялық бағдары бойынша тұтастықта суреттеуді мақсат тұтады: «Сақалына сары шіркей ұялап, Миығына қара шыбын балалап, Жазыда мал іздеген қазақтың Басы қайда қалмаған» [9, 71]. Жырау қазақтың қыспақ замандағы азапты тұрмысын, жан күйзелісін сырт кейпіндегі ерекшеліктерді градация арқылы: «Сақалына сары шіркей ұялап, Миығына қара шыбын балалап...» деп үдете сипаттап, оны риторикалық сауалмен түйіндейді. Бұл толғаудағы публистикалық-риторикалық стиль ізін аңғартады. Сондай-ақ: «Еңсегей бойлы ер Есім, Есім сені есірткен Есіл де менің кенесім» [9, 81], – деген толғауда жыраудың Есім

ханды «Еңсегей бойлы ер» деп сипаттауындағы реалистік ұстанымы антропометриялық өлшемнің тарихи, физиогномиялық дерекпен сәйкестігінен аңғарылады.

Жоғарыда сөз еткен эпостық жырдағы сұлудың кескін-келбеті Ақтамберді толғауында өзгеше интерпретацияға түседі: «Бұлттан шыққан ай бетті, Мұнардан шыққан күн бетті Айттырса бермес сұлуын Аппақ қылып маңдайын, Бұғақ қылып таңдайын, Қиылдырып қастарын, Төгілдіріп шаштарын, Күніне аламанға Тегін олжа қылар ма екенбіз!» [9, 88]. Әлбетте, алғашқы екі жол синтаксистік параллелизмге құрылған 7-8 буынды жыр өрнегі болғанмен, портреттік таңба «бет» дәстүрлі сұлулық символдары ай мен күннің анықтауыш мағынасындағы күрделі эпитет арқылы жасалған сапалық белгілерімен шендескендіктен қатыстық сын есім жұрнағын қабылдайды. Бұл метонимиялық әліптеме «Ат басты, Арқар мүйізді. Бөрі кеуделі, Бөкен санды» деген қарапайым жұмбақ құрылымының өзгеше интерпретациясы екенін аңғартады. Сондай-ақ, таңбалық белгілер «қиылдырып», «төгілдіріп» тәріздес қимыл-сын пысықтауышпен тіркесіп, сұлудың қимыл-қозғалысы сәтінен елес беріп, экспрессивті-эмоционалды мағына иеленгенімен жазба әдебиеттегідей «тілдік бояулар эпикалық каноннан пластикалық көрнекілікке ауысып» [2, 60] кете алмайтындығы жанрдың тарихилығын аңғартады. Алайда, жырау суреттеуіндегі кескіндеме қазіргі жазба прозадағы «адамды мүсіндеу-

дегі кеңістік, жарық, түс, субъект» ұғымдарынан да ада емес екенін пайымдауға болады.

Осыған қарағанда, фольклор мен авторлы ауыз әдебиетінде қазіргі көркем прозадағыдай «іс-әрекет барысындағы адамның жан әлемі мен оның сыртқы көрінісінің авторлық эмоциялар арқылы қабыса суреттелуі» [2, 33], баяндау ағымында түрлі көркемдік-стистикалық тәсілдер арқылы толысатын динамикалық портрет үлгісі жоқ десек те, оның алғашқы бастау көздерін, жалпы алғанда эпикалық жанрдың даму, жаңғыру үдерісін тануға болады. Көркемдік-стистикалық тәсілдер де жоқ емес. Мәселен, қаһарманды басқаның көзімен кескіндеу тәсілін айтуға болады. Әрине, мүсіндеу өнерінің алғашқы бастау көзі болған ауыз әдебиеті идеал образды, сатиралық, юморлық бейнелерді сомдаудағы суырыпсалмалыққа негізделген ықшам стилімен ерекшеленеді. Дегенмен, кескіндеу мәтінінің идеялық мазмұндық құрылымынан пластикалық бедер, бояулардың нышанын аңғармау мүмкін емес. Алайда, біз сөз еткен эпостық жыр мен авторлы ауыз әдебиетіндегі мүсіндеулердің баршасын жорамал портрет деп танығанымызбен, олардың идеялық құрылымының тұтастығы, стильдік нақтылығы мен ықшамдылығы, басқа да қилы ерекшеліктері тарихи диахронияда терең зерделеуді қажет етеді. Өйткені, портрет телімдері баяндау жүйесіндегі мінездемелік-эстетикалық сипаты мол іргелі құрылым болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Л.А. Юркина. Портрет // Введение в литературоведение: Учеб. Пособие / Л.В. Чернец, В.Е. Хализев, А.Я. Эсалнек и др.; Под. ред. Л.В. Чернец. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Высш. Шк., 2006. – 680 с. – С. 253.
- 2 Майтанов Б.Қ. Портрет поэтикасы. Ғылыми зерттеу. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 127 б.
- 3 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
- 4 Қыз Жібек (лиро-эпос). Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор Сұлтанғали Садырбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 258 б.
- 5 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
- 6 Әбдіқұлова Р.М. Бөлтірік Әлменұлының шығармашылығы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 195 б.
- 7 Шешендік сөздер/Құраст. Адамбаев Б. – Алматы, 1990. – 166 б.
- 8 Төрешұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. 1,2-кітап. – Алматы: Жалын, 1993. – 400б.
- 9 Мағауин М. Алдаспан. Көне қазақ поэзиясының антологиясы. XV-XVIII ғасырлар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 312 б.

References

- 1 L.A. Yurkina. Portret // Vvedenie v literaturovedenie: Učeb. Posobie / L.V. Černec, V.E. Xalizev, A. Ya. Ésalnek i dr.; Pod. red. L.V. Černec. – 2-e izd. pererab. i dop. – M.: Višš. Šk., 2006. – 680 s. – С. 253.
- 2 Maytanov B.Q. Portret poetikası. Ğilimı zertteu. – Almatı: Qazaq unıversiteti, 2006. – 127 b.

- 3 Qasqabasov S. Qazaqtıñ xalıq prozası. – Almatı: Ğılım, 1984. – 272 b.
- 4 Qız Jibek (lıro-épos). Jalpı redakciyasın basqarǵan filologiya ǵılımdarınıñ doktorı, professor Sultanǵalı Sadırbaev. – Almatı: Qazaq wniwersiteti, 2008. – 258 b.
- 5 İbiraev Ş. Épos álemi. Qazaqtıñ batırılıq jırlarınıñ poétikası. – Almatı: Ğılım, 1993. – 296 b.
- 6 Äbdiqulova R.M. Böltirik Älmenulınıñ sıǵarmaşılıǵı: Oqw quralı. – Almatı: Qazaq wniwersiteti, 2003. – 195 b.
- 7 Şeşendik sözder/Qurast. Adambaev B. – Almatı, 1990. – 166 b.
- 8 Töreқulov N., Qazbekov M. Qazaqtıñ bı-şeşenderi. 1,2-kitap. – Almatı: Jalın, 1993. – 400b.
- 9 Maǵawın M. Aldaspan. Köne qazaq poeziyasınıñ antologiyası.XV-XVIII ǵasırlar. – Almatı: Atamura, 2006. – 312 b.